

סימן מ - כיבוד הורים במסגרת טיפול פסיכולוגי

במסגרת טיפול פסיכולוגי עולות פעמים רבות סוגיות במערכת היחסים בין המטופל ובין הוריו. לעיתים תכופות, מתברר שאלו לא מערכות יחסים מיטביות, ואדרבה, הכשלים בהתנהגות של המטופל נובעים בין השאר ממערכת היחסים עם ההורים. כך יוצא, שבמסגרת הטיפול המטופל לומד ומדבר על יחסו השלילי להוריו, ועל מעשיהם הרעים, בעיניו לכל הפחות. לעיתים מיוזמתו, ולעיתים, המטפל צריך לעודד אותו לכך, ואף להפנות את תשומת ליבו לכך שיחסם של ההורים לא היה טוב, כשהמטופל דווקא חושב שהם היו בסדר. הדבר מצוי כשההורים מתעללים, אבל לא רק. גם הורים מזניחים, או כאלו שאינם יודעים להביע את אהבתם לילד כראוי, או שממגוון סיבות שאינן תלויות דווקא בהן, נוצרה מערכת יחסים לא מוצלחת.

קבוצת השאלות שבהן עוסק סימן זה היא, האם מותר למטופל לדבר על יחסו השלילי כלפי ההורים? האם מותר למטפל ללמד את המטופל על כך. האם יש להבחין בין מצב שבו מערכת היחסים היא באשמת ההורים, ובין מצב שבו גם הם אינם אשמים במצבם?

השאלות נובעות משתי הלכות:

ראשית, יש לשאול לגבי עצם היחס. האם מצוות כיבוד הורים פירושה שהילד צריך לחוש כבוד כלפי ההורים? אם כן, כשבמהלך הטיפול המטופל לומד על כך שיחסם של הוריו אליו אינו טוב, אולי יש בכך פגיעה מהותית בכבוד ההורים. שנית, מעבר לדיון הכללי בשאלת היחס להורים, הרי במסגרת הטיפול, הבן אומר דברים לא טובים על הוריו. אולי הדבר אסור משום האיסור לבזות את ההורים. כך פוסק השולחן ערוך (יו"ד רמא, ז):

כל המבזה אביו ואמו, אפילו בדברים, אפילו ברמיזה, הרי זה בכלל ארוור מפי הגבורה, שנאמר: ארוור מקלה אביו ואמו. ויש לבית דין להכות על זה מכת מרדות ולענוש כפי מה שראוי.

אם כן, כשהמטופל מדבר סרה בהוריו, יש בכך אולי משום ביזוי שלהם.

מחילת האב על כבודו

לפני שנדון בפרטי ההלכות, יש להזכיר שהאב שמחל על כבודו, כבודו מחול (שו"ע יו"ד רמ, ט). ממילא, כאשר הילד נזקק לטיפול, מתבקש שההורים פשוט יאשרו למטפל לפעול כראות עיניו. בהקשר זה נזכיר את דבריו של הרב זילברשטיין¹ (עמ' קפא). הרב זילברשטיין דן בנערה שהגיע לטיפול, ובתוך הדברים התברר, שהאב פגע והתעלל בה בילדותה. וכתב הרב זילברשטיין שם:

¹ פגיעה בכבוד הורים לצורך הצלה ורפואה, קול התורה נד, תשס"ג, קעב – קפב.

אם האב חוזר בתשובה, יש להניח שמן הסתם ניחא לו שבתו תבזהו בלבה, כדי שתוכל להנשא, וכדי שתהיה לאב כפרה על מה שעולל לה. ואולי מהיושר לשתף את האב ולהתייעץ עמו על דרכי הטיפול, כדי למנוע ממנו חרפה עד כמה שאפשר. ולאחר שהבת תתרפא ותנשא ויגלידו פציעה, יש לעורר אותה, לשוב לכבד את אביה, כי היא בעלת חוב לו על שהביאה לעולם, ולמרות הנזק שהסב לה, לא פקע החוב שהבת חייבת כלפי אביה.

בוודאי, שאם ההורים נורמטיביים בסך הכל, מן הסתם הם יסכימו לתהליך הטיפול. הבעיה היא, שפעמים רבות, הסיבה לכך שיש צורך בטיפול, היא שההורים אינם נורמטיביים במיוחד, ויש חשש שהם לא יסכימו.

היחס הכללי להורים

לא ניכנס לדיון נרחב בסוגיה זו במסגרת הנוכחית. נסתפק בהפניה למאמרו של הרב אוריאל בנר² בעניין. הוא מעלה שתי אפשרויות, אם חובת הכבוד היא תחושה בלב, או רק חובה שלא לבטא את הכעס שבלב. והוא מציין שהרב אבינר והרב זילברשטיין נחלקו במחלוקת זו. אף שלדעתו נראה שאפשר להקל, הרי שלענ"ד, זה לא מרכז הדיון. שכן, בדרך כלל, במסגרת הטיפול המטופל מדבר על מעשיהם של ההורים. אין כאן מחשבה בלבד, אלא דיבור. וכבר ציינו לדברי הרמב"ם והשו"ע שכתבו "כל המבזה אביו ואמו, אפילו בדברים, אפילו ברמיזה, הרי זה בכלל ארוור מפי הגבורה". על כן, הדיון העיקרי לענ"ד הוא בשאלה, באילו מצבים מותר לבן לבזות את ההורים.

איסור ביזוי הורה רשע

האם חובת כיבוד ההורים קיימת גם כאשר ההורה הוא רשע? הגמרא במסכת בבא קמא (צד): אומרת, שכאשר יתומים ירשו חפץ גזול מאביהם, הם חייבים להחזיר את החפץ, כדי להגן על כבוד האב. על כך אומרת הגמרא: ומפני כבוד אביהם חייבין להחזיר? אקרי כאן "ונשיא בעמך לא תאור" - בעושה מעשה עמך?!

כדאמר רב פנחס בשעשה תשובה, הכא נמי בשעשה תשובה. מסוגיית הגמרא נראה, שאין חובת כבוד כלפי אב רשע, אלא רק לאחר שעשה תשובה. כך פסק גם הטור (יו"ד רמ). אבל הרמב"ם (ממרים ו, יא) כותב:

הממזר חייב בכבוד אביו ומוראו אף על פי שהוא פטור על מכתו וקללתו עד שיעשה תשובה. אפילו היה אביו רשע ובעל עבירות מכבדו ומתירא ממנו. ראהו עובר על דברי תורה לא יאמר לו אבא עברת על דברי תורה אלא יאמר לו אבא כתוב בתורה כך וכך כאילו הוא שואל ממנו ולא כמזהירו.

² גדרי מצוות כיבוד ההורים, והשלכותיהם על טיפול פסיכולוגי, אסיא סג-סד, תשנ"א, עמ' 94 – 100.

כלומר, לדעת הרמב"ם יש חובת כיבוד גם כלפי אב רשע.
המקור לדבריו של הרמב"ם הוא סוגיה בסנהדרין (פה): שבה נאמר שהבן אינו נעשה שליח בית דין להלקות את אביו, אף שהאב כמובן הוא בגדר רשע:
אמר רבה בר רב הונא וכן תנא דבי רבי ישמעאל, לכל אין הבן נעשה שליח לאביו -
לא להכותו ולא לקללו, חוץ ממסית ומדיח שהרי אמרה תורה לא תחמול ולא תכסה עליו.

הרי"ף (יבמות ה. מדפי הרי"ף) מקשה סתירה בין הגמרא בסנהדרין, ובין סוגית הגמרא ביבמות כב, שבה נאמר שהמכה את אביו הרשע פטור ממיתה ומלקות.
תשובתו של הרי"ף היא שיש לחלק בין איסור הכאה ובין חיוב מיתה. איסור הכאה קיים גם באב רשע. חיוב מיתה, אין.
כך פסק גם הרמב"ם (ממרים ה, יב):

מי שהיו אביו ואמו רשעים גמורים ועוברי עבירות, אפילו נגמר דינן להריגה והם יוצאים ליהרג אסור להכותן ולקללם, ואם קלל או חבל בהן פטור...

וכן פסק השו"ע (יו"ד רמא, ד).

אם כן, ביחס לאיסורי הכאה וקללה, כולם מודים, שהם נוהגים גם באב רשע. וביחס לחובת כיבוד, נחלקו הרמב"ם והטור, ולאחריהם, נחלקו בכך גם המחבר והרמ"א (יו"ד רמ, יח).
הב"ח (יו"ד רמ) מסביר בדעת הטור, שיש להבדיל בין חיוב כיבוד, ובין קללה. יתכן שבאב רשע אין חובת כיבוד, משום שזה שב ואל תעשה. אולם, קללת אב והכאתו הם עשייה בידיים של ביזוי, והיא אסורה גם באב רשע. לדעתו של הב"ח נראה, שגם איסור קלון ינהג גם באב רשע, שכן גם ביזוי האב הוא מעשה אקטיבי.

גישה אחרת עולה מדברים שכותב הרב מרדכי מן ('בדין כיבוד אב באביו רשע' - מוריה שנה חמש עשרה). הרב מן מנסה להסביר כיצד מיישב הרמב"ם את הסוגיה בכבא קמא שבה נאמר שהיתומים אינם חייבים להשיב את החפץ הגזול כל זמן שהאב רשע, ואין בזה משום כיבוד אב. הוא מתבסס על דברי התוספות (כתובות פו). הכותבים, שהסוגיה בכבא קמא לא עוסקת בדין כיבוד אב, אלא באיסור קלון. ואם כן, לשיטת הרמב"ם איסור קלון קל יותר מאשר חובת כיבוד ההורים. חובת כיבוד נוהגת גם באב רשע. איסור קלון, אינו נוהג באב שכזה.
ביסוד האבחנה הזו צריך לומר, שחובת כיבוד אינה עניין של יחס כבוד בלב, אלא חובת שירות להורים. כך לשון הברייתא המפורסמת במסכת קידושין (לא):

תנו רבנן, איזהו מורא ואיזהו כיבוד? מורא - לא עומד במקומו ולא יושב במקומו וכו', כיבוד - מאכיל ומשקה מלביש ומכסה מכניס ומוציא.

כלומר, חובת כיבוד היא החובה לסעוד את ההורה כשהוא נזקק לכך. אין לכך קשר לחובת כבוד שבלב, שהיא אולי עניינו של איסור מורא.

אם ננסה ליישם את הדברים לנדון דידן, הרי שכאשר האב רשע, דהיינו שפגע בילדיו בכוונה, ולא עשה עדיין תשובה, נחלקו הראשונים והפוסקים אם יש חובה לכבדו. יש מקום לומר,

שאף שחובת הכיבוד נוהגת, האיסור לבזותו אינו נוהג. אבל יש גם מקום לומר בדיוק להפך, שאף לדעות שחובת כיבוד אינה נוהגת באב רשע, איסור קלון עדיין נוהג. כך או אחרת, דיון זה אינו רלוונטי למרבית המקרים במסגרת הטיפול הפסיכולוגי. לעתים רבות, קשה לומר שמעשיהם של ההורים נעשו במזיד. לפעמים זה סתם עניין של חוסר מסוגלות הורית וכיוצא בכך, ואז יתכן שבכלל אין בהתייחסות לכך משום ביזוי שלהם.

תביעה נגד הורים

הגמרא בקידושין (לב.) דנה בשאלה, אם חובת כיבוד הורים היא רק משל אב, כלומר רק מרכושו של האב, או גם משל בן. והנה אחת הראיות שמביאה הגמרא:

תא שמע: שאלו את רבי אליעזר, עד היכן כיבוד אב ואם? אמר להם, כדי שיטול ארנקי ויזרקנו לים בפניו, ואינו מכלימו. ואי אמרת משל אב, מאי נפקא ליה מיניה? בראוי ליורשו.

וכתב הטור (יו"ד רמ):

ור"י פירש למאי דפסקינן שאין צריך לכבדו משלו, ודאי אם זרק כיס של הבן יכול למונעו. אלא מיירי בכיסו של אביו, אינו יכול להכלימו כדי למונעו אף על פי שעתידי ליורשו.

כתב הרמ"ה, הא דבארנקי של בן מצי לאכלומיה, דוקא מקמיה דשדייה לים, דאפשר דממנע ולא שדייה ליה. אבל בתר דשדייה, אסור לאכלומיה דמאי דהוה הוה. והשתא כי שתיק, כיבוד שאין בו חסרון כיס הוא ומיחייב בגויה. ודוקא לאכלומיה, אבל למתבעיה כדינא שרי לאתבועיה.

ר"י כותב, שכיוון שלהלכה נפסק שכיבוד אב הוא רק משל אב, הרי שהבן רשאי למונע מאביו לזרוק את הארנק של הבן לים. ומוסיף הרמ"ה, שאף שהבן אינו רשאי להכלים את האב לאחר שהאב זרק את הארנק של הבן, אבל מותר לבן לתבוע את אביו להשיב את הארנק. מדוע מותר לבן לתבוע את אביו, לדעת הרמ"ה? האם כשהבן יספר לבית הדין על מה שעשה לו האב, אין בכך משום הכלמת האב?

אולי אפשר לומר, שהאיסור לבזות את האב, הוא לומר דברים על כך שטבעו של האב הוא כך וכך. אדם שאומר על אביו 'אבי גזלן / גנב וכו', הרי זה מבזה אביו בדברים. אבל, מי שאומר 'אבי גנב ממני כך וכך', זו אינה הצהרה על תכונת אופי של האב, אלא על אירוע נקודתי, ואין זה נחשב ביזוי. אמנם, לעיל ציינו לדברי התוספות בכתובות (פו.) הכותבים שיתומים צריכים להחזיר טלית גזולה שגזל אביהם, משום קלון אביהם. הרי שאף שמדובר באירוע נקודתי, יש בקיומו משום קלון האב.

ולכן נראה יותר לומר, שהאיסור לבזות הוא כאשר הביזוי נעשה לחינם, אבל כשהביזוי נעשה במסגרת עמידה על הדין, הוא מותר. כלומר, לבן מותר לבזות את אביו, אם זה כדי להגן על רכושו.

אם כן, יש מקום לומר, שכאשר אדם צריך, לצורך בריאותו הנפשית, לספר דברים לא טובים שאבין נהג כלפיו, אף שזה לכאורה בגדר ביזוי האב, זה יהיה מותר, לשיטת הרמ"ה. וכעין דברי המהרי"ק (שורש קסו אות ג) שכתב שכשם שהבן אינו חייב בכבוד אביו משל בן, כך הבן אינו חייב לשמוע בקול אביו, כשהדבר גורם לבן צער גדול, כמו לשאת אשה שאינו רוצה בה.

כל האמור עד עתה מבוסס על דברי ר"י, שהמסקנה מסוגיית הגמרא שהבן אינו חייב בכבוד אביו, כאשר מדובר בארנקי של הבן. אבל הרמב"ם (ממרים ו, ז) כתב:

עד היכן הוא כיבוד אב ואם? אפילו נטלו כיס של זהובים שלו והשליכו בפניו לים

לא יכלימם ולא יצער בפניהם ולא יכעוס כנגדם אלא יקבל גזירת הכתוב וישתוק.

הבית יוסף דן בשאלה מדוע אין אומרים שהבן אינו חייב לכבד אביו בארנקי שלו, והוא מציע שני תירוצים:

התירוץ הראשון הוא, שיש להבדיל בין כיבוד אב, שהוא רק משל אב, ובין האיסור לצער את האב, שהוא גם משל בן.

התירוץ השני הוא, שאכן, אין חובת כיבוד הורים בארנקי של בן. אלא, שאם כיבד, קיים בזה מצווה.

לכאורה, לפי התירוץ הראשון של הבית יוסף, איסור קלון הוא גם 'משל בן' ויהיה אסור לבן לתבוע את אביו. אלא שהאחרונים מתקשים בתירוץ הזה של הכסף משנה, שאם יש חילוק בין כבוד לצער, מה מביאה הגמרא ראיה מהדין של זרק ארנקי בפניו, לשאלה אם כיבוד משל אב או משל בן, הלא בזרק ארנקי בכל מקרה יהיה אסור לצערו?

בלחם משנה כתב תירוץ אחר:

ולי נראה לתרץ, דרבינו אית ליה כדעת הרמ"ה שכתב הטור ביורה דעה סימן ר"מ,

דהא דבארנקי של בן מצי לאכלומיה, דוקא מקמי דשדייה לים דאפשר דמימנע ולא

שדי ליה. אבל בתר דשדייה אסור לאכלומיה דמאי דהוה הוה, והשתא כי שתיק הוי

כבוד שאין בו חסרון כיס ומיחייב בגויה. עד כאן. ומשום הכי כתב רבינו, אפילו נטלו

כיס של זהובים שלו והשליכו לים בפניו וכו' כלומר אחר שזרקו אין לומר לו כלום

דאחר שזרקו אין להכלימו. דאע"ג דקיימא לן משל אב, היינו דוקא שיוכל למחות

בידו קודם שיזרקנו וכדברי הרמ"ה.

כלומר, דברי הרמב"ם נאמרו לאחר שהארנקי כבר נזרק. כעת אסור לבן לבזות את אביו, שכן

אין כאן שום תועלת לבן. אבל כאשר יש תועלת לבן, כגון לפני שזרק הארנקי, מסכים

הרמב"ם לדברי הרמ"ה. אם כן, יש לומר, שגם לעניין הרשות לתבוע, מסכים הרמב"ם עם

הרמ"ה, וכל מה שאמר שאסור לצער את האב, היינו כשאין לבן תועלת מזה. גם במשנה למלך

שם, כתב שדעת הרמ"ה שמותר לתבוע את האב היא גם לשיטת הרמב"ם. וכן היא דעת הב"ח

על אתר.

בכתב סופר (יורה דעה קז) ציין לדברי הרמב"ם (ממרים ה, טו) שכתב:

מי שנתחייב שבועה לבנו, כך ראינו בו תמיד שאינו משביעו בשבועת האלה, שהרי זה בא לקללת אביו, אלא משביעו שבועה שאין בה אלה. הרי מבואר בדברי הרמב"ם, שיתכן מצב שהבן יתבע את אביו, ואף יחייבו שבועה, שמכחיש אותו. אמנם, הכתב סופר מציע הסבר שונה במקצת מההסבר שכתבנו לעיל בדעת הרמב"ם, מדוע מותר לתבוע את האב, אף שאסור להכלימו:

והיה נראה לי, דאפשר כל שיש לו תביעה עליו ויודע בנפשו כי מעכב שלו שלא כדין וגזל הוא בידו הוי כאינו עושה מעשה עמו (כיון שהאב יודע שגזל בידו ובסגנון זה מיירי הרמב"ם לתובעו בבית דין. מה שאין כן בשאר דין ודברים דסובר האב בדעתו דהדין עמו) ואין צריך לחוס על כבודו... אלא הא הרמב"ם סבירא ליה דחייב לכבדו כשאינו עושה מעשה עמך. ועיין טור ושולחן ערוך סימן רמ"א. ואפשר דמודה הרמב"ם באותו דבר עצמו שהוא מרשיע, אין צריך לכבדו ולא סבירא ליה לרמב"ם דצריך לכבדו רק כשהוא רשע בעבירות אחרות...

לדבריו, ההיתר לדעת הרמב"ם הוא רק כשהאבא מכחיש, בדבר שיודע בעצמו שהוא אמת. ולכן האב נחשב אינו עושה מעשה עמך, והוא בגדר אב רשע. ואמנם, שיטת הרמב"ם שצריך לכבד גם אב רשע, אבל באותו דבר בעצמו שבו הוא מרשיע, אין מצווה לכבדו. לענ"ד, נימוקו דחוק. מסתבר יותר כפי שציניתי לעיל, שהאיסור לבזות הוא רק בביזוי לחינם. אולם, כאשר הביזוי נועד להשיג דבר המגיע לבן על פי דין, הוא מותר, אם אי אפשר להגיע לאותה תוצאה, בלי ביזוי.

בנדון דידן, ההיתר אינו מבוסס על מצב שבו האב רשע, אלא זוהי טענה עקרונית יותר, שהאיסור לבזות את אביו אינו קיים במקום שבו הוא בא על חשבון מצבו הנפשי של הבן. לאור האמור, כאשר אין דרך אחרת, יש לאפשר לבן לומר דברים שליליים על הוריו, אם הדבר נחוץ לצורך ריפוי ורווחתו הנפשית.

